

**ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Зростання робітничого руху на межі ХІХ–ХХ ст., посилення його масовості та організованості, загальнодемократичної спрямованості були одним із головних факторів виникнення в Росії на початку ХХ ст. загальнонаціональної кризи. Важливою складовою комплексного вивчення політико-правових процесів, що відбувалися в Російській імперії у цей час, є дослідження політики царату щодо робітничого питання, що дозволяє проаналізувати проблему щодо реальності та здійсненості в Росії на початку ХХ ст. альтернативи революційному руху.

Фабрично-заводському законодавству Російської імперії присвячено чимало праць, виданих переважно у радянський період (роботи І.І. Шелимагіна, В.Я. Лавричева, О.Ф. Вовчика). Однак ця література несе на собі відбиток того часу, коли історична наука була міцно затиснена у сформовані роками тоталітаризму апріорні політико-ідеологічні схеми, тому зараз існує нагальна потреба у виробленні нових підходів до вивчення політики царського уряду у робітничому питанні.

Буржуазні реформи 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. незначно торкнулися робітничого класу, що було наслідком початкового етапу становлення капіталістичних відносин в Росії та формування соціальної структури буржуазного суспільства. Тим не менше, саме в цей час у процесі розробки робітничого законодавства різними урядовими комісіями (Штакельберга, Ігнат'єва, Валуєва) визначається відмова від ліберально-буржуазного принципу свободи відносин між працею та капіталом і пов'язаною з ним свободою страйків та робітничих організацій, робітничого представництва у виборних органах, що було несумісним з самодержавним ладом. Однак, відмовляючи робітникам, а також буржуазії у свободі у сфері трудових відносин, царат неминуче ставав на шлях казенного піклування, втручання зверху у трудові взаємовідносини робітників та промисловців, їх дріб'язкової регламентації з метою попередження трудових конфліктів.

На початку 80-х рр. ХІХ ст. приймаються перші фабричні закони, що обмежували дитячу та жіночу працю. Для нагляду за дотриманням законів при Міністерстві фінансів була створена фабрична інспекція. Ці нормативні акти, котрі в цілому копіювали західноєвропейське законодавство, були цілком буржуазними та відповідали потребам промислового розвитку країни. Проте їх застосування зустріло сильну протидію, з одного боку, промисловців, а з іншого – критику представників «охоронного»

табору, які вимагали більш рішучих законодавчих заходів проти робітничого руху.

Наростання страйкової боротьби, кульмінаційним моментом якої був Морозівський страйк 1885 р., вимушує уряд намітити низку загальнодержавних заходів по «удосконаленню» фабрично-заводського життя. За ініціативою Міністерства внутрішніх справ 3 червня 1886 р. були прийняті «Правила про нагляд за закладами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів та робітників». Ці «Правила», з одного боку, регламентували умови найму та праці робітників, обмежуючи свавільні дії промисловців (розміри штрафів, терміни та порядок розрахунків і т.п.), а з іншого, фактично забороняли, під загрозою кримінальної відповідальності, страйки робітників. Так, «підбурювання» до страйків каралося 4–8 місяцями тюрми, а участь у них 2–4 місяцями. Самовільна відмова від роботи до закінчення терміну найму загрожувала арештом до одного місяця. Навмисне пошкодження знарядь праці каралося арештом від трьох місяців до одного року. Нові «Правила» корінними чином змінили роль фабричних інспекторів, які зобов'язувалися вживати заходи «до припинення спорів та непорозумінь між фабрикантами та робітниками» та порушувати судове переслідування порушників нового закону. Загальний нагляд за фабрично-заводським життям покладался на губернські з фабричних справ присутствія [1].

На межі XIX–XX ст. урядова політика щодо робітничого руху мала репресивний характер, що визначалося численними відомчими циркулярами МВС, а також «Положенням про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою» від 14 серпня 1881 р., котрі дозволяли висилку страйкарів в адміністративному порядку. В окремих випадках учасники робітничого руху притягувалися до кримінальної відповідальності на підставі ст. 1358 Уложення про покарання кримінальні та виправні, що передбачала короткотермінове ув'язнення для порушників трудового договору [2]. Однак каральні статті російського кримінального права, що ставили страйки робітників поза законом, були не тільки анахронізмом, що відображав архаїчність політичних інститутів самодержавства, їх було важко застосувати на практиці. Тому переважали позасудові форми придушення робітничих виступів (арешт та адміністративна висилка робітничих активістів).

Підйом робітничого руху на початку 1900-х рр., що був показником неефективності політики репресій, підштовхнув урядові кола на пошуки нових методів вирішення робітничого питання. Однак реальним результатом засідання численних комісій, скликання міжвідомчих нарад, обговорення різних проектів було посилення адміністративно-поліцейського апарату та спроби окремих чиновників МВС діяти методами «поліцейського соціалізму»,

насаджуючи у робітничому середовищі «зубатовські» організації, що контролювалися охоронними відділеннями.

Разом з тим в урядовому таборі визначилися дві лінії політики щодо робітничого питання: лінія Міністерства внутрішніх справ та лінія Міністерства фінансів, що потім була сприйнята Міністерством торгівлі та промисловості. Останні відомства виступали проти відкритого втручання влади в економічні конфлікти між підприємцями та робітниками, передачу фабричної інспекції до відомства Міністерства внутрішніх справ з метою її повного підпорядкування поліцейським органам на місцях, за подальший розвиток фабричного законодавства. Безперечно, що це була більш далекоглядна політика зміцнення існуючого ладу шляхом послаблення соціальних конфліктів у промисловості.

З цих позицій на початку 1902 р. Міністерство фінансів висунуло власний проєкт скасування кримінального переслідування учасників економічних страйків, їх легалізації, дозволу робітникам організовувати різного роду каси, товариства самопомоги, вільно проводити на заводах та фабриках зібрання, обирати зі свого середовища представників для контактів з адміністрацією підприємства та фабричною інспекцією [3, арк. 88–94]. Основна частина цього проєкту, що відомий в літературі як записка Вітте, реалізована не була. Після відставки С.Ю. Вітте з поста міністра фінансів взагалі припинилася подальша розробка фабричного законодавства, відбувається посилення при міністрові внутрішніх справ В.К. Плеве репресій щодо робітничого руху, котрий, як і раніше, залишався поза законом. Нове Кримінальне уложення 1903 р. не тільки зберігало кримінальне покарання для страйкарів, але й поширювало його на всі категорії найманих робітників.

З початком революції 1905 р. Міністерство фінансів здійснює чергову спробу модернізувати урядовий курс у робітничому питанні шляхом подальшого розвитку фабричного законодавства. Програма голови фінансового відомства В.М. Коковцева передбачала чотири основні напрями законодавчої роботи: створення обов'язкових лікарняних кас із внесків фабрикантів та робітників; організація своєрідних установ із представників робітників та фабричної адміністрації «для обговорення та вирішення виникаючих на ґрунті договору найму питань, а також поліпшення побуту робітників»; обмеження робітничого дня (до 9–10 годин); перегляд статей закону, що карали робітників за участь у страйках та дострокове розірвання договору про наймання [4, с.192–193]. Для подальшої розробки законопроектів була створена комісія під головуванням В.М. Коковцева, до якої увійшли представники відомств та численних торговельно-промислових організацій. Підприємці активно виступили проти запропонованої програми по

робітничому питанню, справедливо критикуючи уряд у постійному втручанні у взаємовідносини підприємців та робітників. Вони вимагали проведення політичних реформ, надання пріоритету законодавчого забезпечення політичних, громадянських прав населення, включаючи свободу зібрань, страйків, організацій, як робітників, так і підприємців, перед реформою власне робітничого законодавства [5, с.56]. У кінцевому підсумку діяльність Міністерства фінансів у сфері робітничого законодавства обмежилася підготовчою роботою по трьом основними напрямкам: про робітничі організації, про некараність учасників страйків та про нормування робочого часу.

Найбільш буржуазну реформу трудового законодавства, орієнтовану на вільну угоду сторін у трудовому договорі, відносно широко представництво робітників у промислових судах, страхових органах, свободу страйків та профсоюзів запропонувало на початку 1906 р. Міністерство торгівлі та промисловості (особлива нарада під головуванням М.М. Федорова). Розроблені цим міністерством законопроекти (правила про наймання робітників; правила про обмеження робочого часу; правила про страхування робітників; правила про ощадні каси забезпечення; правила про заходи заохочення будівництва житла для робітників; правила про промислові суди; правила про промислову інспекцію) не викликали заперечень з боку підприємців, оскільки вони в більшій мірі, ніж будь-які інші проекти різних урядових комісій та нарад по робітничому питанню, враховували пропозиції торговельно-промислових кіл [6, с.86]. Ліберально-реформістський підхід Міністерства торгівлі та промисловості, що мав за мету встановити соціальний мир між робітниками та підприємцями за допомогою тарифних, колективних угод і т.п., був реальною альтернативою революційному робітничому руху. Однак проекти Міністерства торгівлі та промисловості так і не були реалізовані. Країна жила на підставі репресивного «Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою», несумісного зі свободою слова, друку, зібрань та союзів. Хоча до третєчервневого перевороту у буржуазно-опозиційних колах могли ще зберігатися ілюзії, що ліберальні принципи вирішення робітничого питання, запропоновані Федоровим, реалістичні, насправді вони були нездійсненні.

Цей висновок підтверджує зміст «Тимчасових правил про професійні товариства» від 4 березня 1906 р. Вони розповсюджувалися не тільки на робітничі організації, але й на підприємницькі об'єднання, що розглядалися як «професіональні» товариства. Однак значну кількість параграфів правил запроваджували поліцейсько-охорону регламентацію діяльності перш за все професійних союзів робітників. Вони не дозволяли робітникам боротися за свої інтереси (скорочення робітничого часу, підвищення заробітної

плати і т.д.) за допомогою страйків, бойкотів тощо. Професійні товариства могли лише «з'ясувати» та «узгоджувати» економічні інтереси робітників, але не захищати їх. Поліцейська основа нових правил виразно виявилася у процедурі як відкриття товариств, так і їх закриття. Реєстрація професійних товариств здійснювалася у новостворених губернських та міських з справ про товариства присутствія, де вирішальна роль належала чиновникам Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції. При реєстрації вимагалася надати безліч відомостей про засновників товариства, про район його дії, мета його діяльності тощо. Порушення правил тягло за собою покарання за кримінальним законом ув'язненням у тюрмі. Закриття профсоюзів було передано у руки місцевої адміністрації. Губернатори, як голови нових присутствій, за своїм розсудом могли заборонити діяльність будь-якого товариства. Для цього було достатнім визнати, що той чи інший союз загрожує громадській безпеці та спокою. На підставі правил легалізувалися багато профсоюзів, що виникли у 1905 р., і почали створюватися переважно галузеві підприємницькі організації. Натиск на профсоюзи особливо посилювався після третчервневого перевороту. Якщо у кінці 1906 р. нараховувалося більш 600 професійних союзів, то у 1908 р. їх було близько 300 [7, с.186–193].

Наступний етап розробки реформи трудового законодавства пов'язаний з діяльністю особливої наради під головуванням міністра торгівлі Д.А. Філософова (грудень 1906 – березень 1907 р.). Запропоновані нею законопроекти перебували у руслі піклувальної тенденції щодо робітників, що й обумовило тверду опозицію підприємців до пропозицій наради, в результаті чого ці законопроекти так і не дійшли у 1907 р. до Державної думи [6, с.87].

У кінцевому підсумку уся програма уряду в сфері трудового законодавства була згорнута, а правотворчість третчервневої монархії звелася до прийняття у 1912 р. III Державною думою обмежених страхових законів. Однак ці закони торкалися порівняно невеликої частини робітників. Вони розповсюджувалися на велику фабрично-заводську та гірничу промисловість, великі підприємства залізничного та водного транспорту на території Європейської Росії та Кавказу, тобто на 3 млн робітників або приблизно 20% всіх робітників країни [4, с.241]. Навіть така обмежена реформа була визнана передчасною для сільськогосподарських та будівельних робітників, а також робітників, що працювали на лісорозробках. «Забезпечення» робітників казенних заводів та залізниць здійснювалося у значній мірі на підставі більш ранніх законодавчих актів.

Усі чотири закони були нерозривно пов'язані один з одним. Закони про створення страхових присутствій та ради з страху-

вання являли своєрідне доповнення до двох основних – «Про страхування на випадок хвороби» та «Про страхування робітників від нещасних випадків». На підставі цих законів створювалися страхові установи та лікарняні каси. Страхуванню від нещасного випадку підлягали всі особи, що працювали за наймом, із заробітком не більше 1500 крб. на рік. Учасниками страхових товариств повинні були бути власники підприємств, за рахунок яких і здійснювалося страхування.

Незважаючи на створення лікарняних кас, права робітників були жорстко обмежені заходами поліцейсько-адміністративної опіки. Навіть допомога при нещасних випадках урізувалася численними застереженнями та усіякими бюрократичними перепонами. Створення лікарняних кас розтягнулося на тривалий час. Але й через кілька років після прийняття закону лікарняні каси існували далеко не усюди. Краще була справа на підприємствах фабрично-заводської промисловості, гірше – на підприємствах гірничозаводської (металургійні заводи) та особливо гірничої промисловості (на рудниках Донбасу та Криворіжжя) [8, с.195–196].

У 1912–1914 рр. в урядових колах неодноразово обговорювалися різні моменти робітничого питання (про свободу страйків, про профсоюзи, про примиренні установи із робітників та підприємців для улагоджування конфліктів між ними), але тут не було висловлено жодної нової думки. Усі заходи, що пропонувалися, мали багаторічну передісторію.

У роки Першої світової війни були значно посилені репресивні заходи проти робітничого руху, у результаті чого були заборонені профсоюзи, робітнича преса, піддано арештам робітничих активістів. Одночасно уряд урізав існуючі закони про фабрично-заводську працю. Ще на початку війни робітники, які отримали відстрочку по мобілізації згідно з наказом військового міністра, позбавлялися права переходити з підприємства на підприємство [9, с.416–417]. 9 березня 1915 р. був прийнятий закон «Про допущення осіб жіночої статі і малолітніх, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до нічних і підземних робіт на кам'яновугільних копальнях Європейської Росії» [10, ст.759]. Поширення дитячої та підліткової праці допускалося законодавством і в подальшому. 19 жовтня 1915 р. імператор затвердив положення, яким міністру торгівлі та промисловості надавалося право дозволяти нічну та передсвяткову роботу не тільки жінок і підлітків, а й малолітніх дітей на фабрично-заводських, гірничих і гірничозаводських підприємствах, що виготовляли предмети, необхідні для воєнних потреб [11, ст.2312]. 21 квітня 1916 р. своїм наказом міністр шляхів сполучення в умовах воєнного часу і відчутного для судноплавства браку робочих рук визнавав можливим надати судновласникам право допускати до виконання

обов'язків кочегарів при судових котлах осіб, які досягли 15-річного і, як виняток, 14-річного віку [12, ст.1047]. Здійснена була також спроба перевести усю промисловість на военний стан з відповідною заборонаю не тільки страйкувати, але й переходити з одного підприємства на інше. Через розбіжності в уряді та протидію промисловців, які побоювалися, що послідовне втілення проєктів мілітаризації промисловості призведе до надмірного втручання властей в їх виробничу діяльність, ці заходи у повній мірі здійснити не вдалося.

У роки війни скільки-небудь значної ініціативи у напрямку «лібералізації» політики по робітничому питанню урядові кола не виявляли. Попередній досвід достатньо вагомо свідчив про практичну безплідність подібних зусиль. Тому для воєнного часу відмітною особливістю було те, що ліберально-реформістський струмінь у робітничу політику вносили представники тієї торговельно-промислової буржуазії, що спиралася на воєнно-промислові комітети. Однак нічого нового та радикального у робітничих програмах підприємців не було, вони по суті повторювали колишні ліберальні проєкти періоду революції 1905 р.

Фабрично-заводське законодавство Російської імперії мало цілком визначений «піклувальний» характер, що було відбиттям переплетіння в соціально-економічній сфері країни феодальних та капіталістичних відносин. Безплідність законодавчої ініціативи царського уряду по робітничому питанню особливо чітко відбилася у тому, що впродовж останніх двох десятиріч існування самодержавства у міністерських канцеляріях переписувалися, підновлялися та перероблювалися, але й так не приймалися давно назрілі пропозиції. Починаючи з кінця XIX ст., ті чи інші аспекти політики по робітничому питанню безперервно розглядалися, узгоджувалися та обговорювалися у вузьковідомчих та міжвідомчих комісіях, нарадах та особливих нарадах, а також на вищому рівні (в Державній раді та Раді міністрів), однак практична значимість цього була незначною. Життя неминуче виявляло несумісність тих чи інших ліберальних тенденцій у проєктах законів про фабрично-заводську працю з повним політичним безправ'ям народу в Російській імперії. У кінцевому підсумку це паралізувало законодавчу ініціативу, обумовило обмеженість, еkleктичність та непослідовність фабричних законів.

Список літератури: 1. Полное собрание законов Российской империи, собр. 3-е, Т. VII, № 5196. 2. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Свод законов Российской империи. В XVI т. СПб., 1902. Т. XV. 3. Державний архів Російської Федерації. Ф. ДП-VI, 1902г. Спр. 7а. 4. Лаверьчев В.Я. Царизм и рабочий вопрос в России (1861-1917 гг.). М., 1972. 5. Рабочий вопрос в комиссии В.Н. Коковцева в 1905 г. М., 1926. 6. Потолов С.И. Царизм, буржуазия и рабочий класс России в начале XX века (политический аспект) // Реформы или революция? Россия 1861–1917 гг.

Материалы международного colloквиума историков. Спб., 1992. 7. Шельмагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России. 1900–1917 гг. М., 1971. 8. Кирьянов Ю.И. Рабочие юга России 1914 – февраль 1917 г. М., 1917. 9. Граве Б.Б. Милитаризация промышленности и российский пролетариат в годы первой мировой войны // Из истории рабочего класса и революционного движения. М, 1958. 10. Собрание узаконений. 1915 г. № 90. 11. Собрание узаконений. 1915 г. № 311. 12. Собрание узаконений. 1916 г. № 134.

Надійшла до редколегії 23.1.2.05

О.А. Войно-Даньчишина

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УЧОВО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Освіта, будучи засобом розповсюдження культурних цінностей, формує людину відповідно до потреб суспільства, яка усвідомлює цілі його розвитку і сприяє їх реалізації. В умовах реформування освіти в Україні необхідно виробити певні концептуальні основи перетворень, які поєднували б як накопичений сторіччями досвід, так і нові устремління, пов'язані із зміною соціальної дійсності.

Дослідження вітчизняних традицій розвитку вищої юридичної освіти стає актуальним у зв'язку із зростанням популярності професії юриста на сучасному етапі, підвищенням значущості в структурі освітньої системи юридичних навчальних закладів.

Традиційно увагу дослідників було зосереджено на інституційних проблемах університетів в Росії в ХІХ ст. Предметом їх вивчення ставала еволюція організаційно-нормативних основ університетської діяльності. Питання, що стосуються навчальної діяльності, аналізувалися в загальноросійському масштабі без урахування національної специфіки і поза зв'язком з якимсь певним університетським факультетом. Історико-правовий аналіз організації учово-освітньої діяльності на юридичних факультетах трьох університетів, що знаходилися в ХІХ ст. в українських губерніях Росії, фактично не здійснювався до теперішнього часу.

Метою нашої статті є аналіз правового регулювання навчально-освітнього процесу в Харківському, Київському і Новоросійському університетах у другій половині ХІХ ст.

Однією з основних закономірностей процесу правового регулювання російської юриспруденції була провідна роль в ньому державної влади. Саме держава виступала як основне знаряддя тих перетворень, які відбувалися у сфері освіти, у тому числі і юридичної [1, с.149–150].

Освітні функції університетів, заснованих в ХІХ ст., знаходилися під пильною увагою держави, а з моменту створення Міністерства народної освіти став формуватися особливий напрямок